

V. KÖRSZAK.

V. Az egyenlőség és viszonyosság jegyében.

1848—1918.

31. A magyar szabadságharc és az osztrák abszolufizmus.

Míg az 1848 évi törvényekben lefektetett jogok birtokába juthatott a magyar nemzet, addig erős viharok zúgtak át az országon. Az osztrák kormány, a Habsburg-ház és a köréje csoportosult belső udvari párt (kamarilla) törekvése az volt, hogy Magyarországot az osztrák örökös tartományok közé olvassza be. Ebben a céljában az 1848 évi törvények nagy akadályul szolgáltak. Azokat minden áron megsemmisíteni igyekezett. Ezért a beteges és gyöngye szellemi képességű V. Ferdinándot lemondatta a trónról, mert benne nem látott terveit kivitelére elég biztosítékot. Helyébe a 18 éves *Ferencz József* főherceget (1848—1916) emelte a trónra, akit az egységes ausztriai császárság megteremtésére szemelt ki. A fiatal uralkodó, magyar királynak nem koronáztatta meg magát. A magyar országgyűlés ezt a trónváltást nem vette tudomásul, azt törvénytelennek nyilvánította s az engedelmességet megtagadta. Egyben a nemzetet ellenállásra szólította fel. Evvel a kocka el volt vetve. A nemzet a maga szabadságának és alkotmányának a védelmére fegyvert fogott s megkezdődött a magyar szabadságharc; mivel a nemzeti becsület megmentésére más út nem állott rendelkezésre. Az országban levő különböző nemzetiségek is részint féltékenységből, részint félrevezetve, osztrák bujtogatásra a császári hatalom támogatói közé sorakoztak. De a magyarság, a maga igazságának erejétől lelkesítve, hősi önfeláldozással küzdött a tulnyomó számu ellenség ellen s fényes diadalokat aratott.

Mégis 1849 március 4-én császári rendelet jelent meg, amely az egységes és oszthatatlan Ausztriát hirdette ki, amelynek Magyarország egy alárendelt tartománya lenne. Erre a császári rendeletre a magyar országgyűlés április 14-én a függetlenségi nyilatkozattal felelt s kimondta az ausztriai uralkodó háztól való elszakadását. Ebben a nehéz helyzetben a bécsi kormány elfogadta az oroszoktól felajánlott segítséget s a magyarok az így egyesült osztrák és orosz haderőktől elnyomva, az oroszok előtt Világosnál augusztus 13-án letették a fegyvert.

Már a szabadságharc alatt siralmas volt az egyház helyzete. A fegyverek zajában elnémultak a muzsák. A kolozsvári főiskola növendékeinek javarésze fegyvert fogott a szabadság védelmére. A tanulók többi része haza ment. Az iskola 1848 novembertől 1851 október 1-ig szünetelt, a tordai és székelykereszturi iskoláink is zárva voltak. Sőt a legtöbb elemi iskolában szünetelt a tanítás. A harangokból ágyukat öntöttek s egyesek és egyházközségek vagyonuk egyrészét a közjó oltárára helyezték. A legnehezebb sorsuk volt a nemzetiségi helyeken levő egyházközségeknek. Így Abrudbányán, Verespatakon, Alsójárában és Torockószentgyörgyön a községekkel együtt a templomokat felgyújtotta az ellenség, a hivek egy részét a papokkal együtt legyilkolta.

A szabadságharc leveretése után a szenvedések még fokozódtak. Az 1848 évi törvényeket eltörölték. Az alkotmány megszűnt s beköszöntött az osztrák abszolútizmus, mely Erdélyt nagyfejedelemséggé tette és katonai kormányzás alá helyezte. Megkezdődött a szabadságharcban résztvevők üldözése. A legkiválóbb emberek: egyházi tanácsosok, tanárok, iskolamesterek hontalanul bujdostak, hogy életüket megmenthessék.

Az egyházi vezetőség egy pillanatig dermedten nézte a kétségbeejtő helyzetet, de azután annál nagyobb erővel fogott hozzá a romok eltakarításához s az egyház és iskolák újrászervezéséhez. Miután az abszolútizmusnak az a kísérlete, amelynél fogva az egyházat ígéretésekkel a maga javára megnyerje, nem sikerült, elkezdődött a harc a két fél között. Az első csapás, melyet az unitárius egyházra mértek, az volt, hogy Székely Sándor püspöknek 1853-ban bekövetkezett halálával új püspökválasztását nem engedték meg, abban a gondolatban, hogy a hivek a pásztor nélkül való nyáj sorsára jutnak. De tévedtek számításukban. A hivek lelki vezetését Székely Mózes főjegyző, mint püspökhelyettes, vette kezébe s

9 éven keresztül nagy buzgósággal végezte. Ugyanazon évben a kolozsvári zsinaton a korábban elhalt Dániel Elek helyébe főgondnoknak megválasztották *Kaáli Nagy* Eleket, akiben az egyházi és iskolai intézményeknek egy bátor és bölcs védelmezőjét találták meg. Szelleme e sötét korban világol s egyénisége bélyegét reányomta azokra a fontos határozatokra, melyeket egyházi gyűléseikben az ő korában hoztak. A főgondnoki szék elfoglalása után az első dolga az volt, hogy az egyház alkotmányát minden eshetőség ellen biztosítsa azokban a kísérteties időkben. Ezért olyan határozatot hozatott, hogy elvi kérdésekben a Főtanács és a Képviselő Tanács határozata nélkül sem a püspök, sem a főgondnokok semmiféle intézkedést nem tehetnek.

Hogy milyen nagy szüksége volt egyházunknak e határozatban kifejezésre juttatott bölcseségre, azt a következmények sokszorosán igazolták. A császári kormány iskoláinkra vetette reá magát s különböző ürügyek alatt azoknak a megsemmisítését tűzte ki célul. Kiadta a híres „Entwurf der Organisation der Gymnasien“ című rendeletét, amelynek alapján azt kívánta, hogy a mi iskoláink is olyan szervezést és berendezést vegyenek magukra, mint az osztrák állami iskolák. Ez intézkedésnek magyarságunkra nézve az a veszedelme volt, hogy a magyar történelmet kihagyta a tanítandó tárgyak közül. Iskoláinkra nézve pedig az, hogy a tanárok létszámának és fizetésének a felemelését kívánta, ami az egyház szegénysége miatt lehetetlennek látszott. Azonban egyházunk megküzdött a lehetetlennek látszó akadállyal. A szükséges pénzösszeg előteremtése céljából előbb minden lélek után fizetendő egy ezüst garas adót vetett ki. Majd Nagy Elek főgondnok Mikó Lőrincsel egy merész tervet dolgozott ki, amely szerint az iskolák megmegmentése céljából hiveink adakozásra szólítandók fel; az egyházközségekre, papi és tanítói állásokra aránylagosan bizonyos tőke róvassék ki, amelynek a kamatait fizetni kötelesek az eklézsiák és belső embereink. Ezt a tervet az 1855 évi főtanács elfogadta. Az eredmény meglepő volt. Két év múlva az Egyházi Főtanács a birodalmi miniszteriumnak örömmel jelentette, hogy iskoláink biztosítására 134,000 pengő forint alapítványa van s a tanárok létszámát a kolozsvári főiskolánál az eddigi 4 helyett 8-ra, a tordai középiskolánál 3-ra s a sz.-kereszturi iskolánál 4-re emelte fel. Egyben azt is jelentette, hogy „miután tanodáink szorosán szent vallásunkhoz tartoznak s azzal elválhatatlan kapcsolatban vannak: azokat ezután is a maguk terjedelmében sértetlenül

fentartani akarja.“ A császári kormány a következő értesítéssel vette tudomásul a jelentést. „Az iskolák külállapotja emelésére tett áldozatkészség elismertetett“. Így sikerült az egyik viharfelhő szétoszlatása. Következett a másik.

Már több ízben sürgették, hogy iskoláinkban némely tárgyakat német nyelven kell tanítani. A sürgetéseknek nem volt fogantaja. 1857-ben kimutatást kért a kormány arról, hogy mely tárgyakat és kik tanítják német nyelven? Erre az egyházi főhatóság egy terjedelmes felirattal válaszolt, amelyben többek közt ezeket mondja: „Az egész művelt és tudományos világ józan elméletre alapított gyakorlat nyomán rég elítélte azon természetellenes rendszert, hogy az iskolákban idegen legyen a tan nyelv. Ez ellenkezik a gimnáziumok céljával, amely nem az, hogy egy idegen nyelv minden áron megtanultassék, hanem az, hogy a növendékeknek erkölcsi nevelés és kivánt tudományos kiképzés adassék“. Minthogy a mi vallásközösségünk tagjai magyarok és székelyek, ezért iskoláinkban a tan nyelv csak a magyar lehet. Ilyen feltétel mellett hozták és hozzák hűveink az iskolák fentartására tetemes áldozataikat s ehez az Egyházi Tanácsnak ragaszkodnia kell. A komoly és erélyes hangú felterjesztés után a kormány a tanítási nyelv megváltoztatását nem kívánta.

Egy harmadik kísérlete a kormánynak az volt, hogy megrendelte, miszerint jövőben csak az osztrák egyetemek bizottságai előtt vizsgázott tanárok taníthatnak iskoláinkban. Erre az egyházi főhatóság kifejtette, hogy a tanárok képzését, megválasztását és elbocsátását régi jog és törvény alapján gyakorolja s erről a jogáról le nem mondhat.

Amíg itthon ilyen hősi küzdelem folyt az egyházi és iskolai szabadságért, azalatt *Paget János* Erdélybe telepedett hitrokon utján, angol testvéreink is tudomást szereztek az itteniek szorongatott helyzetéről s anyagi nehézségeiről. Azoknak segítségére siettek. Az 1858 máj. 1-én tartott Egyházi Képviselő Tanácsban *Kaáli Nagy Elek* örömmel jelentette, hogy 1231 font sterlinget küldöttek a szükségletek fedezésére, sőt 1859-ben tartott évi közgyűlésükön elhatározták, hogy oly alapot létesítsenek, amelynek kamataiból egy magyar unitárius ifju tanulását papnevelő intézetükben biztosíthatják. Ez ösztöndíj élvezete mellett ment ki Angliába 1860-ban *Simén Domokos*.

Ezek szerint a császári kormány megsemmisítést célzó intézkedései nem hogy célt értek volna, hanem a legszebb erényeket hozták felszínre, amelyek mint ragyogó emlékek örökre lelkesítő példaképpen állanak előttünk. Elődeink e

nehéz időkben nemcsak a mult örökségét tartották meg, hanem még fejleszteni is tudták azt, amennyiben 1859-ben a papnövelde eddigi 2 évfolyamát 3 évre emelték fel s a lelkeszi minősítést szabályozták. Eddig zsinatokon folytak le a papi vizsgálatok. Most a papnevelő intézet kebelében alakított vizsgálóbizottság elébe utalták a lelkeszi szigorlat bevételeit. A főgondnok és a püspök-helyettes főjegyző mellett *Mikó Lőrincz* tanár és *Fejér Márton* ügyvéd állottak a császári kormány ellen folytatott küzdelem harc-vonalában. Különösen az előbbi irta azokat a széles tudásból és erős unitárius érzésből fakadó fölterjesztéseket, amelyek előtt a császári kormány is meghajolt.

32. Az alkotmány helyreállítása. Kriza János püspöksége.

Részint külső részint belső politikai körülmények hatása alatt a bécsi kormánynak be kellett látnia azt, hogy Magyarországot nem lehet osztrák tartománnyá sülyeszteni, sőt annak alkotmányos szabadsága az uralkodó családnak is egyik erős biztositéka. Eme belátástól vezéreltetve az 1861-ben Pesten tartott országgyűléshez az uralkodó egy leiratot intézett, amelyben még ragaszkodik ugyan az abszolút kormány kivételes intézkedéseisehez, de igéri, hogy legfőbb gondja Magyarország megnyugtatósa és az alkotmány helyreállítása. Ettől kezdve az abszolutizmus súlyos nyomásai megenyhültek. Megkezdődött a nemzet és az uralkodó között egy kiegyezési folyamat, amely a *Deák* Ferenc bölcs mérséklete folytán 1867-ben nyugvó pontra jutott. A nemzet kibékült az uralkodóval. I. Ferencz József megkoronáztatta magát (jun. 8) s királyi ajándékát a magyar szabadságharc rokkantjainak ajánlotta fel. Az országgyűlés a következő évben újra megerősítette és végrehajtotta Erdélynek az anyaországgal való egyesülését. Ezenkívül szabályozta az 1868 évi 53. t.-c.-ben a keresztény vallásfelekezetek egyenlőségét és viszonyosságát, amely szerint senki a más felekezet ünnepének a megtartására nem kötelezhető, de a saját vallása gyakorlásában háborgatni nem szabad. A községi segélyekben a különböző vallásfelekezetek igazságos arányban részesítendőek. Kimondták, hogy aki 18-iki életévét betöltötte vagy a nők, ha férjhez mentek korábban is, vallásukat szabadon változtat-

hatják, ha ebbeli szándékukat két tanu jelenlétében 14 nap elteltével 30 napon belül, kétszer a saját lelkészüknel bejelentik. A vegyes házasságok bármelyik fél lelkésze előtt törvényesen megköthetők s az ezekből született gyermekek nemük szerint követik szülőik vallását.

Az önkényuralom enyhültével az unitárius egyház azonnal püspökválasztó zsinatot hivatott Tordára, hogy a 9 év óta ürességben levő püspöki széket betöltse. Megválasztották *Kriza* János kolozsvári lelkészt (1861—1875), aki már akkor kiváló tudós és költő hírében állott. Az egyházkormányzás terén régi, kipróbált erő állott mellette a K. Nagy Elek személyében, akinek javaslatára a főgondnoki hatáskör tisztázása céljából a főtanács kimondotta, hogy a két főgondnok közül az gyakorolja a főgondnoki jogokat, amelyik hivatalában idősebb. *Kriza* inkább az atya jóságával s az igazi keresztény ember szelidségével kívánta az egyház kormányzását gyakorolni, mint a törvények betűjével és megtorló intézkedéseivel. Ez méltóbb volt az ő költői egyéniségéhez. Emellett az egyházi irodalom ápolása és hitéletünk mélyítése volt az a munkakör, amelyben olyan maradandó nyomokat hagyott az ő püspökségre.

Közvetlen püspökké történt megválasztása előtt jelent meg a Nagy Lajos tanár indítványára a „Keresztény Magvető” című folyóirat. Ennek a megteremtésében néhány barátja mellett övé a főérdem, aki *Nagy Lajos* tanárral együtt első szerkesztője volt. Ez a folyóirat azóta (1861) egyházi életünk világító szövetnékévé lett s kifelé is sok barátot és elismerést szerzett vallásunknak.

Kriza örömezt tanulmányozta az angol, francia és német vallási irodalmat s azoknak értékeivel gazdagította, bővítette és mélyítette hittanunkat, amely eddig jóformán a Szentábrahámi Mihály által körülírt alakban maradt fenn. Az új kor szabadabb légköre, az előrehaladott tudományos szellem és bibliai kritika mind hangosabban követelték a hitigazságok megfelelő kifejtését. *Kriza* megértette a kor szavát. Hittanunkba lassankint mind többet vezetett be a modern teológia által fölszínre hozott igazságokból s annak különösen az erkölcsi oldalát igyekezett kidomborítani. Így hozta be a nagy amerikai apostolnak: *Channingnek* igazi keresztényi lélektől duzzadó szellemét az által, hogy még püspöksége előtt lefordította „A keresztény vallás elemei” címen kis kátéját. Püspöksége alatt pedig a kolozsvári lelkészek és tanárok segítségével lefordította és kiadatta „Válogatott műveit” hat

kötetben. Ez a mű nemcsak a mi vallásunkat gazdagította új tartalommal, hanem az egész magyar vallási irodalomnak diszére válik. Kiadta Kriza a „Halotti Énekes könyvet“, melyet a kivánalmak szerint átjavított s új énekekkel gazdagított.

A felvilágosodás és a kritikai szellem terjedésével az unitárius vallás, mely eddig annyi mellőzésben részesült, kezdett ismertté és népszerűvé lenni. Budapesten *Hatala Péter* nagyhirű egyetemi tanár áttért az unitárius vallásra s „Az én hitvallásom“ címen fejtette ki az unitárius vallás szépségét és igazságait. Közben megalakult a „Magyarországi Protestáns Egylet“, mely a vallásnak szabad szellemben való ápolását tűzte ki célul. Ebbe az unitáriusok is meghívást kaptak s *Ferencz József* és *Simén Domokos* felolvasást tartottak. Kiadványai az unitáriusokról rokonszenvvel irtak s folyóiratában jelent meg *Simén Domokos*nak „A Szentháromság eredete és kifejlődésének története“ című kiválóan unitárius szellemű munkája. Kár, hogy ez a szép reményű egyesület éppen ezen szabad iránya miatt, nem sokáig működhetett. Pedig *Kriza* azt mondta róla, hogy az „nagyszerű eszköz a Gondviselés kezében a józan világosság terjesztésére“.

Ilyen szellemi légkörben határozták el az unitáriusok, hogy az egyház fennállásának háromszázados évfordulója alkalmából örömnünepet rendeznek. Ebből a célból az egyházi főhatóság elrendelte, hogy az 1868. évi pünkösdi ünnepén minden egyházközségben alkalmi istentisztelet tartandó. Ez istentiszteletekre *Kriza János* irt gyönyörű imádságot és egy szép himnuszot. („Szent öröm érzésre gyul“). Ugyanaz év aug. 30—31. napjain *Torda* városában zsinati főtanácsot tartottak, amelyen angol hitrokonaink személyes kiküldöttel képviseltették magukat, az amerikaiak pedig meleg hangú üdvözlő iratot küldöttek.

Megjavult az állam és az egyház közti viszony. Az eddig elnyomott és üldözött egyház az egyenlőség és viszonyosság kimondása után az állam védelmében és támogatásában részesült. Ennek jeléül 1868-ban 5000 frt. államsegélyt kapott, amely azóta fokozatosan emelkedett. Ugyancsak az erdélyi kir. kormányzék feloszlata után a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz unitárius részről *Buzogány Áron* tanár személyében egy titkárt neveztek ki.

Közben Budapesten is szaporodni kezdettek hiveink. Ezeknek *Buzogány Áron*, aki papi ember volt, kezdetben a saját házában tartott istentiszteleteket. 1869-ben pedig *Ferencz József* a református főiskola termében megtartotta az első

nyilvános istentiszteletet. Ez alkalommal osztott urvacsorát, amelyhez a szükséges edényeket Török Pál református püspök készséggel bocsátotta rendelkezésre. 1875-ben pedig fiókegyházközséget szerveztek, amelyet a kolozsvári anyaegyházközséghez csatoltak.

A Kriza püspöksége alatt a sz.-kereszturi iskolát bővítették, a tordait pedig csaknem egészen újból építették. Ez utóbbit 1878-ban szerződésileg átadták a magyar államnak, amely polgári iskolát létesített benne. Az egyház azonban a latin nyelvet tovább is tanította, hogy növendékei akadály nélkül folytathassák a főgimnáziumban tanulmányaikat.

Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a Kriza püspöksége, aki „Vadrózsák” címen összegyűjtötte a székelyek népköltészeti termékeit s ez által a magyar költészetben új iránynak lett az uttörő munkása, az unitárius egyházban új korszak kezdetét jelenti.

33. Ferencz József.

A Kriza püspöksége mintegy alapvetés volt az új, modern unitárius egyház felépítéséhez. Az építés munkája a megkezdett szellemben tovább folyt *Ferencz József*nek csaknem 52 évre terjedt püspöksége alatt (1876—1928). Egyetlen püspökünk sem foglalta el hivatalát kedvezőbb külső körülmények között, mint *Ferencz József*, amikor 1876-ban 41 éves korában az árkosi zsinaton megválasztották. Királyi megerősítésében már az 1848-iki törvény alapján benne van az, hogy a Magyar Koronához tartozó unitáriusok püspöke. Vele egy időben választottak melléje két munkatársat a *Daniel Gábor* és *Berde Áron* főgondnokok személyében. Az így megalakult új vezetőség irányítása mellett indult meg az egyházépítés és fejlesztés munkája.

Az idők hangulatának a változását mutatja az, hogy 1877-ben egy római katolikus főúr, *Br. Baldácsy Antal* a magyarországi protestáns egyházkerületek és köztük az unitárius egyház javára teszen fejedelmi alapítványt, ami által közelebbi összeköttetésbe jöttek egymással. Többé nem kellett rejtegetni a *Dávid Ferenc* szellemét. Az új kor igazságot szolgáltatott a nagy mártirnak. Mit 300 év leforgása alatt nyilvánosan nem tehettek hivei, 1879-ben Székelykereszturon nagy lelkesedéssel és ünnepélyes külső keretek között ülték meg a

nagy egyházalapító halálának 300-adik évfordulóját. Nem csupán a magyar unitárius egyház ünnepe volt ez. Együtt ünnepeltek az angol és amerikai hitrokonaink, akik személyes kiküldötteik által vettek részt benne, magukkal hozva több szabadirányu vallásos egyesület üdvözlését.

A kedvező külső körülmények mellett szabadon terjesz-
kedhetett az egyház. Budapesten alakított fiók-egyházközség
1881-ben önálló egyházközséggé alakult s a *Derzsi* Károly
tordai tanár személyében lelkesztést kapott. Az ő lelkes törek-
vése mellett megindult a templom építési mozgalom. A fő-
város egyik legszebb pontján ingyen telket adott. A gyűjtés
folyt s a kérdés állandóan napirenden volt. A végén egy
vállalkozó jelentkezett, aki azt az ajánlatot tette, hogy a fő-
várostól kapott telken hajlandó 50 évi használati jog bizto-
sítása mellett egy két emeletes házat s benne a szükségnek
megfelelő templomot építeni. A templomot díjtalanul bocsátja
az egyházközség rendelkezésére, s 50 év múlva az egész ház
az egyházközség tulajdonába megy át. Az egyházközség az
ajánlatot elfogadta s így épült fel a templom, melyet Ferencz
József püspök 1890-ben fényes ünnepség keretében szentelt
fel. A budapesti egyházközség szervezkedési és építkezési
mozgalmaival egy időben alakultak Magyarország ama helyein,
ahol a XVI. században el volt terjedve ez a vallás, unitárius
egyházközségek. Így Hódmezővásárhelyen, Orosházán, Mező-
berényen, Füzesgyarmaton, Dévaványán. A Dunántul Polgár-
diban és Magyarladon.

Az erdélyi részeken, különösen a városi helyeken ala-
kultak és szervezkedtek unitárius egyházközségek. Így Bras-
sóban, Fogarason, Sepsiszentgyörgyön, Nagyszebenben, Szé-
kelyudvarhelyen, Petrozsényen, Luppényben és Nagyenyeden.
A régi egyházközségek is a kor kívánalmai szerint átalakították
iskoláikat, templomaikat s közülök több új templomot épített.
Tanintézeteink is a fejlődés és haladás képét mutatják.
A papnevelő intézet, mely négy évfolyamra bővült, 1908-ban
Teológiai Akadémia jelleget kapott az igényeknek megfelelő
szervezettel. A kolozsvári főgimnázium, melynek helyiségeit
1806-ban fejezték volt be, idő folytán szüknek bizonyult a
a tanulók befogadására. Ezért 1898-ban mozgalom indult
meg egy új kollégium építésére. A Berde Mózes nagylelkű
alapítványa segítségével épült a Kossuth Lajos-utcában a mai
szép kollégiumi épület, melyet 1901-ben adtak át a közhasz-
nálatnak. A székelykereszturi középiskola 1907-ben VIII. g. o.
főgimnáziummá alakult s 1914-ben egy modern új főgimná-

zium épült a régi szomszédságában. A régi épület a tanulók bennlakására szolgál. A tordai középiskola pedig az állami szerződés lejárta után 1905-ben a város és vármegye támogatásával újra gimnázium lett. De miután oda a magyar állam főgimnáziumot létesített, 1907-ben ideiglenesen beszüntette működését. Az elemi iskolák egyrészét az illető egyházközségek átadták vagy a községnek vagy az államnak, addig, amíg magyar tannyelvű iskolát tart fenn. Így több egyházközségben megszűnt a felekezeti iskola, de mintegy 40-50 még megmaradt. Az egyház államsegélyt kapott. Az iskolákhoz jótékony alapítványokat tettek. A tanulók segélyben részesültek. A tanárok és tanítók fizetését az állam a saját alkalmazottjaiéval egyenlőre pótolta ki. Az iskolák felszerelése, évről-évre gyarapodott. Szóval virágzó tanügyi állapotok következtek, amelyek bármely ország oktatási rendszerével felvehették a versenyt.

Nem kevesebb fejlődés tapasztalható az egyház hitéletében és alkotmányában. Angol és amerikai hitrokonainkkal az összeköttetés állandóan megvan, akik lapjaikat, vallásos kiadványaikat megküldik. Az angol intézeteket járt embereink pedig a mi vallási viszonyainkról tájékoztatják őket. A gondolatok kölcsönös kicserélése révén a vallásos igazságok gazdagodnak, a hitélet mélyül s az irodalom fejlődik. Ennek a kölcsönös érintkezésnek szép gyümölcse volt az 1896-ban *Budapesten tartott nemzetközi unitárius konferencia*, amelyen Angliából, Amerikából többen vettek részt s a művelt nyugat több államából megleghangu üdvözléseket küldöttek. Ugyancsak a testvéries viszonynak ebben a szép jegyében folyt le 1910-ben a Dávid Ferenc születésének 400-ik évfordulója alkalmából tartott emlékünnepély Kolozsvárt és Déván, amikor Angliából és Amerikából 100-nál többen vettek részt azon. Akkor állított az egyház egy szerény emléket Déván a várban a Dávid Ferenc emlékének, amelyet azóta durva kezek szétördeltek, de 1929-ben újból állították.

Az egyház kormányzása a zsinat-presbiteri elv alapján tovább fejlődött s abban a világi hivek részvétele szélesebb alapokra fektetett. Az egyház szervezetére vonatkozó törvények új formát kaptak. A belső emberek választásáról s azok felelősségéről valamint az egyházi tisztviselők felelősségéről új törvények készültek.

A gyakorlati kereszténység ápolása és valláserkölcsei élet fejlesztése céljából 1884-ben megalakult a Dávid Ferenc-Egylet, amely fiók egyletei útján fokozatosan behálózta az egész egy-

háza. A hiveket közelebb hozta egyik a másikhoz s közöttük társadalmi kapcsolatot teremtett. Felolvasásai által sok szép és nemes gondolatot hozott felszínre s más vallásukban is elismerést ébresztett vallásunk és egyházunk iránt. Kiadta az „Unitárius Közlönyt“, amely azóta népünknek is kedves olvasmánya lett s a hitélet fejlesztésében nagy szolgálatokat tett.

Amikor így három százados veszteségeinket nagyjában kiépültük, amikor egy szebb és boldogabb jövőben vetett hitünk és reménységünk megerősödött: akkor 1914-ben kitört a világháború. A csöndes, építő munkát a fegyverek zaja s a háború rombolása váltotta fel. A keresztényi szellemet kigunyolta a való élet. Az emberek egymás boldogítása helyett egymás életére törtek. Lángba borultak a templomok, rommá lettek a kultúra csarnokai s az ágyuk hangja versenyre kelt az ég zengésével. A tanítókat, tanárokat és a hivek javarészt fegyverbe szólitotta a hatalom parancsoló szava. Kolozsvári szép kollégiumunk katonai kórház lett, s a háború pusztító szelleme rajta hagyta nyomait. Belőle a tanuló ifjuság a régi kollégium szűk szobáiba szorult. Bennlakást pedig a városi redut roszakatag épületében kapott. A tanítást az idősebb tanárok végezték szaktudásukra való tekintet nélkül. A templomok harangjait, az orgonák sipjait elvitte a katonaság s a hivek magánjavit a háború pusztítása követelte áldozatul. A szellemi munka szünetelt s a keresztényi erkölcs dermedten nézte azt a felfordult világot. Így történt, hogy a Ferencz József püspöksége, mely olyan kedvező külső körülmények között indult és folyt: egyszerre a háború borzalmi közé merült. Mint mikor a tiszta égen aranysugárban feltörő nap sötét és viharos felhőkben hanyatlak alá. A 4 évig tartó háborúnak 2 évi fegyverszünet után (Magyarországra nézve) a *trianoni* békeszerződés 1920-ban vetett véget, mely az országot földarabolta s Erdélyt Romániához csatolta.

34. Újabbkori jóltevők.

Az unitárius egyháznak nincsenek fejedelmi alapítványai. Így az egyháznak és iskoláknak a fenntartása fő részben a hivek áldozatkészségére van alapítva. E tekintetben mindig voltak nemeskeblű jóltevők, akik szorgalmuk és takarékosságuk gyümölcsét az egyház oltárára tették. Az ilyen jóltevők neveit egyenkint elősorolni nem lehet, de közülök a főbbeket mégis meg kell említenünk.

Koncz János nyitja meg a sort, aki a kolozsvári, székelykereszturi, tordai és toroczkói iskoláknál, szegény tanulók segélyezésére tett szép alapítványokat, amelyek hosszú időn keresztül sok tanulónak a mindennépi kenyerét biztosították. Ugyancsak az ő alapítványából kezdhették meg a tanárok özvegyeinek és árváinak a segélyezését.

Kelemen Benő több rendbeli jótékony adományai mellett Kolozsvárt a tanuló ifjuság számára egy telket vásárolt kórházi célokra s abban családjával együtt 4 ágyat rendezett be.

Özv. Mártonfi Gergelyné, Koncz Juliánna a kolozsvári és székelykereszturi iskolák szegény tanulói javára tett alapítványt.

Szindi Jobbágy András a Szind községben levő szép birtokát hagyományozta a tordai iskola számára.

Br. Orbán Balázs és Raffaj Károly a székelykereszturi iskola javára tettek szép alapítványokat.

Az Angliából idetelepedett *Paget* (Pázset)-család egyik fiatalon elhunyt tagjának: *Olivérnek* az emlékéért úgy örököltette meg, hogy a kolozsvári kollégiumnál alapítványt tett, hogy kamataiból azok jutalmaztassanak, akik az angol nyelvben kiválóbb előhaladást tesznek.

Kovács Dénes és neje *Bencze Anna* a bágyoni határban fekvő szép birtokukat hagyták az egyháznak, amelynek értéke az akkori viszonyok között (1890) 40—50.000 frt volt.

Derzsi János 1890-ben kelt végrendelete szerint a kolozsvári és székelykereszturi gimnáziumoknál tett szép alapítványt, hogy annak a kamataiból az előbbi intézetnél 15 az utóbbinál 20 szegénysorsu, unitárius vallásu tanuló kapjon évenként 100 forint segélyt. Ezenkívül a marosvásárhelyi unitárius egyházközségnél tett alapítványával örököltette meg nevét. Alapítványainak értéke mintegy 100.000 frt volt.

Brassai Sámuel szép könyvtárát, ingóságait és megta-
karított pénzvagyont szintén az egyháznak hagyta.

Az egyházi jóltevők között a legnagyobb *Berde Mózsa*. Háromszék vármegyében, Laborfalván, székely nemes családból született 1815-ben. Székelykereszturon és Kolozsvárt tanult. Jogi pályára lépett és ügyvéd lett Kolozsvárt. De ezt a hivatást nem sokáig folytatta. Az 1848. évi szabadságharc magával ragadta s abban előbb mint Háromszék s azután mint Szeben széknek kormánybiztosa vett részt. Az önkényuralom idején 1850-ben elfogták s 4 évi börtönbüntetést szenvedett. Onnan kiszabadulva, előbb gazdálkodott, az alkotmány helyre-

állítására után országgyűlési képviselő s majd a belügyminiszteriumban osztálytanácsos lett. 1871-ben nyugalomba vonult s azután gazdaságának és egyházának szentelte munkásságát 1893-ban bekövetkezett haláláig.

„Egész életemben — így szól végrendeletében — egy szent célért küzdöttem. Meg akartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének erős akarattal“. Más helyen meg így szól: „Kora fiatalságomtól szívem egy érzést, agyam egy gondolatot táplált: felsegíteni szegény vallásközönségemet, könnyíteni az utat tanuló fiatalságának a tudományok megszerzésére és segélyezni elaggott szolgálait és tanárait“. Isten a nemes szándék valószínűségében megsegítette. Legendás szorgalma és takarékosága meghozta gyümölcsét. Végrendeletében csaknem egy millió forintot hagyhatott egyházának egyházi és iskolai célokra. Olyan vagyon ez, aminőt Bethlen Gábor óta senki sem áldozott az erdélyi ifjuság nevelésére. Ezért kapta Berde az „unitárius jótevők fejedelme“ címet. Ezért ékesíti mellszobrára a kolozsvári és székelykereszturi gimnáziumok előcsarnokát, amelyeknek építése az ő szép hagyománya folytán vált lehetségessé.

De nagyon sok nevet fel kellene említenünk azok közül, akiknek emlékét egyházi aranykönyveink kegyelettel őrzik, akik erejükhöz mért kisebb-nagyobb áldozataikkal segítették egyházunkat, iskoláinkat és tanuló ifjuságunkat. De ennyi is elég annak igazolására, hogy az „Úr nem hagyja el az övéit.“

35. Ujabbkori egyházi irodalmunk és íróink.

Az 1848. évi viharok s az ezeket követő osztrák önkényuralom alatt megakadt egyházi irodalmunk az ország alkotmányával egy időben új erőre kapott. Még 1861-ben *Kriza János* és *Nagy Lajos* szerkesztésében megindult a „Keresztény Magvető“ c. folyóirat, amely e nemből első egyházunkban. E folyóirat kezdetben inkább egyházi beszédek közlésére, ugynevezett prédikátori tárnak volt szánva, de csakhamar az életrajzok, nevelés- és oktatásügyi cikkek, történelmi közlemények, vallásbölcseleti értekezések nyomultak benne előtérbe. Alapítása óta több szerkesztő kezén ment keresztül. Minden időben lelkes írói gárda tömörült körülötte s mint egy ter-

mékenyítő folyam, magával hozza egyházi írónk szellemi termékeinek javarészét. Sőt más felekezetű írók is gyakran fölkeresik s közleményeire a szaktudósok felekezeti különbség nélkül hivatkoznak.

A vallásos és erkölcsös élet ébresztésére 1888-ban a Dávid Ferenc Egylet indított meg *Brassai* Sámuel és *Boros* György szerkesztésében „Unitárius Közlöny” címen egy folyóiratot, mely azóta az egyházi élet és az egyháztársadalmi munka fejlesztése körül végez megbecsülhetetlen szolgálatot. Ugyancsak *Boros* György „Fiatalság Barátja” címen indított volt meg időhöz nem kötött füzeteket, amelyekkel a fiataloknak akart vallásos és erkölcsnemesítő olvasmányokat adni.

„Unitárius Kis Könyvtár” címen *Derzsi* Károly budapesti lelkész adott ki 1882—1895-ig időszaki füzeteket, melyekben többnyire angol és amerikai íróktól fordított vallási értekezésekkel és tanulmányokkal gazdagította irodalmunkat.

A magyar nemzet ezeréves fennállása alkalmából 1896-ban adtak ki az unitárius lelkészek *Simó* János szerkesztésében „Unitárius Szószék” címen egy kötet prédikációt. Ez a vállalat később, 1907-ben *Vári* Albert, *Deák* Miklós és *Balázs* András lelkészek szerkesztésében negyedévenként megjelenő prédikátori tárrá alakult, amely azóta egyházi beszéd-irodalmunk fejlesztésére jó szolgálatot tett.

Ugyancsak ebben az időben indult meg Székelykeresztúron a *Lőrinczi* István lelkész szerkesztésében az „Unitárius Egyház” című egyházi és iskolai lap, amely havonként jelenik meg s éber figyelemmel kíséri az egyházi és iskolai mozgalmakat. Valamint a küküllői egyházkörben az „Egyháztársadalom” című folyóirat, amely azóta meg is szűnt.

A folyóiratok mellett az önállóan megjelent művek száma az utóbbi 50 év alatt oly nagy, hogy azokat egyenként elősorolni nem lehet. A nevezetesebbek a következők:

Péterfi Sándor hévizi lelkész egyházi és temetési beszédekét adott ki több kötetben, amelyek egyházunkon kívül is közkedveltségben voltak s több kiadást értek. Az utolsó kiadás 1881-ből való. *Albert* János tordai lelkész 1873-ban imakönyvet bocsátott közre templomi használatra. *Ferencz* József unitárius kátét irt konfirmációi használatra. Agendás könyvet és unitárius hittant bocsátott közre. „Unitárius Kis Tükör” címen pedig feldolgozta egyházunk történetét, hitelveit és alkotmányát. *Simén* Domokos, a korán elhunyt kiváló teológiai író, azok mellett a kiválóan értékes cikkek és bibliai tanulmányok mellett, amelyek a „Keresztény Magvető”-

ben jelentek meg, megírta a Szentháromság eredetének és kifejlődésének történetét (1872). „Az evangéliumi csodák“ (1875) c. művet adta ki. Ugyancsak ő adta ki Nagy Lajos tanárral együttesen a „Nagyváradai Disputációt.“ *Derzsi* Károly lefordította Szentábrahámi: „Summa . . .“ című latin könyvét „A keresztény vallás összege az unitáriusok szerint“ címen, továbbá a híres angol bölcseletnek *Martineau*-nak (olv. Mártinó) imádságos könyvét. *Péterfi* Dénes kolozsvári lelkész lefordította franciából Marion: „Az ember kötelességei és jogai“, Armstrongtól angolból „Isten és lélek“ c. műveket. „Unitárius kereszténység“ címen kiadta egyházi beszédeit és „Jézus asztalánál“ címen urvacsorai beszédeit. Ezeken kívül a Keresztény Magvetőben jelentek meg értékes dolgozatai, amelynek hosszú időn át szerkesztője volt. *Dr. Boros* György az Unitárius Közlöny szerkesztése mellett kiadta „A jó gyermek könyve“, „Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután“ című műveket. „Szívemet hozzád emelem“ címen irt női imakönyvet s legújabbán megírta „Brassai Sámuel életét“. *Csifó* Salamon „Szolgálat az Ur előtt“ címen adta ki egyházi beszédeit s átdolgozta Szentábrahámi Mihály könyörgéses könyvét. Ezenkívül tankönyvnek feldolgozta az ó- és ujszövetségi biblia-történeteket. *Perczel* Ferencné-*Kozma* Flóra két kötetben adta ki vallásos és szociális irányú felolvasásait és tanulmányait. *Gál* Kelemen számos pedagógiai cikke mellett Brassairól irt és adott ki értékes tanulmányokat. A Dávid Ferenc-Egylet pedig „Nézetek a vallás eszméjéről“ címen adta ki Brassai mélyreható felolvasásait. *Gálfi* Lőrinc „Legközelebb Jézushoz“ címen irt bibliai tanulmányt s kiadta a Bedő Albert-féle pályázaton díjat nyert egyházi beszédeket. *Dr. Varga* Béla a bölcsészeti irodalom terén fejt ki szorgalmas munkásságot. Az egyháztörténelemírás terén első helyen említendő *Jakab* Elek kiváló történetíró az unitárius egyház történetére vonatkozó becses adatok közlése és több jeles emberünk életrajzának a Keresztény Magvető-ben történt kiadásán kívül megírta a „Dávid Ferenc Emléke“ c. művét. Ennek alapján irtak *dr. Kiss* Ernő és *Pap* Domokos népies Dávid Ferenc életrajzokat. Egyházunk történetére vonatkozó becses közleményei jelentek meg *Kővári* Lászlónak, *Kanyaró* Ferencnek. Az utóbbi az „Unitáriusok Magyarországon“ címen adott ki könyvet. Érdekesek *Kelemen* Lajosnak levéltári kutatásokon alapuló egyháztörténelmi közleményei s különösen a Daniel-család levéltárának okleveleiből készült kötete. Ezek mellett figyelemreméltó *ifj. Biás* Istvánnak egyháztörténelmi oklevéltára. *Sándor* János meg-

írta a székelykereszturi unitárius gimnázium, *Varga Dénes* pedig a tordai gimnázium történetét egy-egy kötetben. *Benczédi Gergely* a kolozsvári kollégium történetéből írt becses vázlatot s ő írta meg *Berde Mózsa* életrajzát is. *Dr. Borbély István* a XVI. századbéli unitárius polemikusok és az unitárius hitelvek történetének megírásával tett jó szolgálatot egyházi irodalmunknak. Ugyanő írta „A dualis létbölcsélet és theológiája“ című művet. Egyházi alkotmányunk történetét írta meg s adta ki törvényeinkkel együtt III. kötetben *dr. Tóth György*. *Vári Albert* írt Keresztény Egyháztörténelmet, Imádságos könyvet magánhasználatra s „Keressétek először Istennek országát“ címen egyházi beszédeket és imádságokat, „Istenországa munkásai“ címen keresztény élet- és jellemrajzokat. Továbbá újra írta az „Unitárius Kis Tükör“ című művet. *Dr. Kiss Elek* „Az isteni törvény utja“ címen írt ótestamentumi monografiát, Unitárius hit- és erkölcsstant. Továbbá „Az értelmi és erkölcsi nevelés viszonya“ II. köt. Angolból fordította: „Buddhizmus és kereszténység“, „A kereszténység helye a világ vallásai között“ című műveket. *Dr. Csiki Gábor* „Hiszek egy Istenben“ címen írt hitvallást. *Kovács Lajos* angolból fordította „A kereszténység fejlődéstörténete“, *Kiss Sándor* pedig „A keresztény lelkipásztor és a dolgozó gyülekezet“ c. műveket. *Bölöni Vilmos* „Prófétálatok“ c. egyházi beszédeket, *Ütő Lajos* urvacsorai és esketési ágendákat, *Szent-Iványi Sándor* „Jézus emberarca“ c. vallásos elmélkedéseket és imádságokat adott ki.

A tankönyvirás terén a *Tarcsafalvi Albert*, *Ürmösi József* és a *Benczédi Pál* neveivel találkozunk.

Az egyházi ének és zene terén *Iszlai Márton* szerkesztett egyh. énekgyűjteményt, *Régeni Áron* pedig korál könyvet adott ki. Énekes könyvünk 1895-ben új kiadásban jelent meg, míg 1927-ben *Pálffi Márton* szerkesztésében teljesen új átdolgozásban és több énekkel meg bővítve, a halotti énekeskönyvvel egy kötetben jelent meg.

Az irodalom más téerein is mind egyházi, mind világi íróink száma időről-időre gyarapodik s nem egy közülök tiszteletre méltó nevet vivott ki magának. Az említetteken kívül ott vannak: *Kövári László*, *Kovácsi Antal*, *br. Orbán Balázs*, *Éjszaki Károly*, *Halmágyi Sándor*, *dr. Bedő Albert*, *Kozma Ferenc Bálint*, *Gábor*, *dr. Barabás Ábel*, *Murányi Farkas Sándor*, *Józan Miklós*, *Orbók Mór*, *Veress Vilmos*, *Jékei Aladár*, *Rédiger Géza*, *Tarcsafalvi Albert*, *Végh Mátyás*, *Nagy Albert*, *Ürmösi Lajos*, *Ürmösi Károlyné*, *Vári Domokos*, és *Fekete Lajos*.

Egyházi irodalmunk 1921-ben formálisan is megszerveztetett. Ekkor alakult meg az „Unitárius Irodalmi Társaság“ melynek célja, az unitárius szellemnek az irodalom útján való művelése, az unitárius írók tömörítése és az unitárius hivek közművelődésének előmozdítása. Kiadja a „Keresztény Magvető“ c. folyóiratot s e mellett a szaktudomány részére „Unitárius Szakkönyvtár“, a nagyközönség részére pedig „Unitárius kis könyvtár“ c. sorozatos kiadványokat indította meg.